

A belterjességi fogalom közgazdasági-agrárgazdasági értelmezése

A néprajztudomány körében is kiterjedten alkalmazzák a belterjesség-külterjesség fogalmakat, sőt olykor viták is vannak ezek körül. Nyilván érdeklődésre tarthat számot, ha a néprajztudomány művelői körében megvilágítjuk a belterjességi fogalom közgazdasági-agrárgazdasági értelmezését.¹

A belterjesség szóhasználata

A belterjesség elsősorban mezőgazdasági szakkifejezés, azonban más szakterületeken és a köznyelvben is használatos.

A *köznyelvi szóhasználat* is eléggé kiterjedt és meglehetősen szétágazó értelmű. Gyakoribb előfordulásai: valaki valamivel intenzíven foglalkozik intenzív program, extenzív áttekintés, intenzív vizsgálat, belterjes vagy külterjes foglalkozás stb.

Az *orvosi nyelvben* félig-meddig szakkifejezésként is használják: intenzív diagnózis, intenzív kezelés, intenzív fejfájás, intenzív fogyókúra stb.

A *gazdasági élet* minden területén is széles körben használják a kifejezést — nemcsak a mezőgazdaságban —, olykor meghatározott jelentésű szakkifejezés formájában is. Néhány gyakoribb szóhasználat: intenzív forgalom, intenzív bányaművelés, belterjes erdőművelés, intenzív és extenzív munka, belterjes és külterjes iparfejlesztés stb.

A *közgazdasági tudományban* pedig általánosan használt szakkifejezés a termelés bővítésének intenzív vagy extenzív módja-iránya, s ilyen a munka intenzitása és extenzitása kifejezés is.

Maga a szó jelentése sokféle értelmű használatot enged meg. Az eredeti latin szó (*tendere, tentus, tensus*) alapjelentése: feszíteni, nyújtani, terjeszteni, de további jelentései: odanyújtani, odatartani, irányítani, igazítani, törekedni, hajlani, irányulni valamire, végül küzdeni, harcolni, erőlködni. Az alapszóból kialakult „intenzív” és „extenzív” szóalak újabbkori képződmény, s érdekes, hogy mind melléknévként, mind főnévként az összes európai nyelvben annyira meghonosodott, hogy hasonló jelentésű saját szó igen kevés nyelvben van. E kevesek közé tartozik a magyar, miután a nyelvújítás során — a múlt század közepén — az igen kifejező és sikerült „belterjes” és „külterjes” szó megszületett. Egyébként a franciában „intensité”, az angolban „intensity”,

¹ A *mezőgazdaság belterjessége* címen — CSETE Lászlóval és MÁRTON Jánossal társszerzőségben — összefoglaló monográfiánk jelent meg ebben a témakörben 1963-ban a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál, ami azóta külföldön is kiadásra került. Erre támaszkodva fejtem ki a címben foglalt témát.

a németben „Intensität”, az oroszban „intenszivnoszty”, „intenszifikacija” s figyelemre méltó, hogy a köznyelvben a szó alapjelentése mindenütt: *erősség*. (Kivétel az orosz nyelv, ahol köznyelvi szóként — erősség értelemben — nem használják, viszont mezőgazdasági vagy általános gazdasági szakkifejezésként a latin eredetű szó honosodott meg.)

A „belterjesség” azonban mint mezőgazdasági szakkifejezés nyert különleges értelmet és jelentőséget, de mint ilyen sem mindig és mindenütt használatos, illetőleg nem változatlan értelemben használt. Érthetően, mert a mezőgazdaság termelőerői és termelési viszonyai a történeti fejlődés és földrajzi elhelyezkedés szerint egyaránt változóak. Ennek törvényszerű velejárója, hogy a belterjesség felfogása, értelmezése is módosuljon.

Történetileg az ipari forradalom évtizedeiben alakult ki a szó mai jelentése a nyugat-európai országokban. Megszületésének az a háttere, hogy az ipari fejlődés és a mezőgazdasági termékek iránti szükséglet növekedése következtében ekkor nyert különleges jelentőséget a mezőgazdasági termelés növelésének a kérdése, s ezért vált időszerűvé a termelés bővítésének mélyrehatóbb vizsgálata.

Ilyen körülmények között alakult ki a termelés bővítésének két irányára vonatkozó meghatározás, amit MARX [1] emelt általános érvényre és öntött végleges formába: az újratermelés végbemehet „extenzíven, ha a munka terét bővítik és intenzíven, ha a termelési eszközöket hatékonyabbá teszik”.

A XIX. század folyamán világszerte elterjedt a belterjességi szemlélet — eleinte Amerikában is —, de később figyelemre méltó eltérés következett be. Az európai országokban napjainkig uralkodó maradt ez a felfogás — országonként bizonyos különbségekkel —, az amerikai kontinensen viszont nem vert gyökeret, és sem az újabb amerikai szaktudomány, sem a gyakorlat nem alkalmazza a belterjesség kifejezést. Ugyanazokat a gazdasági problémákat Európában általában a belterjesség kérdéseként szokás tárgyalni, Amerikában viszont mint költség-hozam (cost-return) vagy ráfordítás-kihozatal (input-output) viszonyt kezelik. Mindenesetre figyelemre méltó összefüggésekre utal a belterjességnek mint mezőgazdasági szakkifejezésnek a *földrajzi elterjedése*.

Nyugat-Európában mindmáig — pontosabban „tegnapig” — mind gazdaságpolitikai, mind üzemszervezési szempontból központi helyet foglalt el a belterjesség, illetőleg a belterjességi fok kérdése. A legújabb időben azonban ezekben az országokban is a racionalizálás és az „üzemegyszerűsítés” vagy a „célszerű belterjesség, illetőleg külterjesség” szemlélete kezdi elfoglalni a belterjesség helyét.²

A viszonylag szűk mezőgazdasági területtel rendelkező vagy különösen nagy népsűrűségű országokban (Svájc, Belgium, Hollandia) mindamellettt továbbra is a belterjesség fokozását tekintik követendő iránynak, de itt is mindinkább a racionalizálás jelszava kerül előtérbe.

Közép-Európában szintén a belterjes fejlesztés iránya vált uralkodóvá mind a gazdaságpolitikában, mind az üzemszervezésben. A nagy agrárnép-

² E változásban nem nehéz felismerni a nyugat-európai országok mai mezőgazdasági helyzetének a tükröződését: technikailag fejlett, beruházásokkal ellátott tőkés gazdaságokban, ahol a legnagyobb vállalkozói jövedelem a cél, az ipari árak emelkedése, a beruházások kamatterhe, az értékesítés nehézségei és a mezőgazdasági árak csökkenése nem a területegységről nyert minél nagyobb hozam, hanem a minél jövedelmezőbb termelés irányába szorítja a gazdálkodást.

sűrűség, a technikai fejlettség és az életszínvonal viszonylag alacsonyabb szintje ezt objektíve is indokolta. A múlt század második és századunk első felében — tehát a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének időszakában — a finnországi egyetemeken éppen úgy, mint Varsóban, Prágában, Budapesten vagy Belgrádban, Bukarestben vagy Szófiában úgy tanították az egyetemeken, hogy a cél ezekben az országokban is olyan „belterjes kultúrgazdaság” elérése, mint Nyugat-Európában. Ilyen irányban hatottak különösen a német agrárgazdasági irányzatok.

Napjainkban azonban itt is változott a helyzet. A közép-európai tőkés országokban — részben a mezőgazdaság helyzetének a változása, részben az amerikai agrárgazdasági szemlélet hatására — a belterjesítés helyett a racionalizálás jelszava kezd uralkodóvá válni, ami bizonyos feltételek között — egy már adott helyzethez képest — külterjesítést is jelenthet.

Másképpen alakul a fejlődés a közép-európai szocialista országokban. Itt alapvető és feltétlen érvényű gazdaságpolitikai cél: a termelés bővítése, a mezőgazdasági termelés növelése. Éppen ezért ezekben az országokban továbbra is központi helyet foglal el a mezőgazdaság fejlesztésében a belterjesítés. A legfőbb különbség pedig az, hogy a gazdaságpolitikai és üzemszervezési célok elérésére való törekvés a tervgazdálkodás keretében és a szocialista nagyüzem viszonyai között halad előre.

A Szovjetunióban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom óta a mezőgazdaság szocialista átszervezésével együtt, illetőleg annak alapján a termelés bővítése az állandó gazdaságpolitikai célkitűzés, és ezt szolgálták a gépesítések, a különböző meliorációk, általában a hozamok emelésére és a termelőterület kiterjesztésére irányuló erőfeszítések. A szocialista mezőgazdaság első évtizedeiben azonban általában a termelés bővítése volt a fő törekvés anélkül, hogy a bővítés belterjes vagy külterjes alternatívája élesebben napirendre került volna.

A XXI. kongresszuson ugyan még nem hangzott el a belterjesség kifejezés, azonban mind nagyobb helyet foglal el mind a tudományban és az irodalomban, mind pedig a gyakorlati gazdálkodásban. A XXII. kongresszuson azonban már központi feladatként szerepelt a belterjesítés. Ezt az elfogadott pártprogram összefoglalóan így fejezi ki: „A mezőgazdaság fellendítésének és az ország növekvő mezőgazdasági termékszükséglete kielégítésének fő útja a teljes gépesítés és a következetes belterjesítés: a tudomány és az élenjáró tapasztalatok felhasználásával a magas színvonalú földművelési és állattenyésztési kultúra megvalósítása minden kolhozban és állami gazdaságban, valamilyeni növényféle termésátlagának erőteljes növelése és a hektáronkénti termékmennyiség növelése a munka- és eszközráfordítások maximális megtakarításával.”

Kínában másképpen kezelik a belterjességet, illetőleg a maximális belterjesítés elvét hangsúlyozzák. Az 1958. decemberi határozat a következőket mondja: „A mezőgazdasági termelésben a felszíni szántást, a talaj gondatlan megművelését és a „nagy területek kis hozamát” fokozatosan fel kell váltania a mélyszántásnak, az intenzív megművelésnek és a „kis területek nagy hozamának”. A gazdálkodásnak a kertészet alaposságával kell folynia; a mezőgazdasági termelést gépesíteni és villamosítani kell, hogy jelentős mértékben növelhessék az egy mu-ra jutó hozamot és a termelékenységet, hogy fokozatosan csökkenjen a megművelt földterület és a mezőgazdaságban alkalmazott emberi munkaerő. Arra kell törekedni, hogy rövid idő alatt

elérjük az évi két-háromezer jin átlagot, azaz egy-másfél tonna gabona jusson egy lakosra.”

Egészen más a szemlélet *Amerikában*. Az Amerikai Egyesült Államokban — a múlt század eleji belterjességi-külterjességi vita, illetőleg annak a lezárása óta — nem a föld, hanem a munkaerő és a befektetések optimális kihasználása a fő törekvés, tehát az európai értelemben vett belterjességi probléma nem érdekli sem a tudományt, sem a gyakorlatot. Lényegében hasonlóan van ez Kanadában és Ausztráliában is, és részben Dél-Amerikában. Ezekben az országokban nem is beszélnek belterjességről, hanem a ráfordítások és hozamok viszonyát, s ezen belül a termelőeszközök optimális kombinációját tekintik a fő kérdésnek.³

Az amerikai szemléletet különös élességgel fejezi ki WHEELER G. [2], aki nemcsak az amerikai gyakorlatot és irodalmat, hanem Európát ismerő (sőt innen származó) és ezen felül maxista képzettségű agrárközgazdász. Ő ugyanis a következő véleményen van: „Itt van például ez a jelszó: 'belterjességet, belterjességet, mind nagyobb fokú belterjességet!' Egy kis gondolkodással rájöhethetünk, hogy ezzel éppen a feje tetejére állítják a problémát. Az intenzitás növelése azt jelenti, hogy területegységenként több emberi munkát vagy más termelési tényezőt használunk fel, mint eddig. Akár állandó, akár változó tőke formájában történik is a belterjesség fokozása, ez a költségek növekedését jelenti, és az ilyen költségnövekedés nem feltétlenül jelenti egyúttal a termelési volumen, illetve a termelékenységek emelkedését is. A 'belterjesség' jelszava más szavakkal kifejezve tehát azt jelenti, hogy: 'költségeket, költségeket, mind nagyobb költségeket!' Ez pedig nyilvánvalóan nem lehet a célunk.”

A belterjesség ilyen sokféle felfogása tanulságosan utal arra, hogy az agrárgazdasági probléma, amit e fogalom képvisel, mindenesetre a mezőgazdaság központi kérdése, azonban maga a szemlélet is eltérő és a gyakorlati szóhasználat is igen különböző. A belterjesség jelentésének, illetőleg értelmezésének ilyen jellegzetességei tehát nem egyszerűen érdekes és különös vonások, hanem figyelmeztető utalások arra, hogy különösen bonyolult és sokféle összefüggésbe ágyazott jelenségről van szó.

A belterjességi fogalom történeti pályája

Az agrárökonómia kifejlődése egybeesik az önálló közgazdaságtudomány kialakulásával, ez utóbbi viszont az ipari forradalom kibontakozásának és a kapitalizmus létrejöttének a korával. Ennek megfelelően Európa-szerte a XVIII. század második felében és a XIX. század első évtizedeiben vetődtek fel azok a gazdasági kérdések, amelyek a mezőgazdasági termelés lényegére, így a belterjesség problémáira is vonatkoznak.

A kor gazdasági alapkérdése az volt, hogy mi az érték forrása: a természet vagy az emberi munka? A fiziokraták erre úgy feleltek, hogy a természet, SMITH és RICARDO, illetőleg az egész klasszikus polgári gazdaságtan pedig úgy, hogy a munka. Ezen az alapon vizsgálták a mezőgazdasági termelés törvényszerűségeit, elsősorban a földjáradék keletkezését és alakulását, s ezen az

³ Ennek a szemléletnek objektív alapját le lehetjük a gyakorlatilag ma is korlátlan termőterületben, továbbá az ipari fejlődésben és gazdaságpolitikai okát a tőkés gazdaságok egyre élesebb versenyében.

úton a kor közgazdaságtudományának szembe kellett találnia a belterjesség problémájával is.

Ebben a korszakban került tehát napirendre a belterjesség kérdése, s már kezdettől fogva központi helyet foglalt el a közgazdasági, illetőleg agrárpolitikai vizsgálódásokban. Érthetően következik ez abból, hogy a mezőgazdasági termelés súlya akkor viszonylag nagyobb volt, s hogy a nyugat-európai országokban már gyakorlatilag érezhetővé vált a föld korlátozottsága, továbbá abból, hogy a mezőgazdasági termelésben van kritikás jelentősége a társadalmi munka és a természeti viszonyok összefüggésének. A belterjességi kérdés felvetése és a probléma vizsgálata akkor a következő fő vonásokat mutatta.

A fiziokraták a gazdaság egyetlen forrását a természetben látták és azt tartották, hogy a „tisztá termék” — a ráfordításokon felüli többlet — a természetben végbemenő természeti folyamatok eredményeképpen keletkezik. Ugyanakkor ezt a többletet a ráfordításokhoz viszonyítva eleinte változatlan, majd csökkenő arányúnak ítélték, s a fiziokrata TURGOT J. fogalmazta meg először a csökkenő arány törvényét még a XVIII. század végén. Ezt a tételt RICARDO D. értékelméleti érveléssel is alátámasztotta és a XIX. század elejétől kezdve egészen máig állandó eleme lett a mezőgazdasági ökonómiai vizsgálatoknak.

A klasszikus polgári gazdaságtan képviselői felismerték, hogy az érték forrása a munka, azonban a mezőgazdaságban továbbra is hangsúlyozták a föld, illetőleg a természet különleges jelentőségét. SMITH ezt így fejezte ki: „A mezőgazdaságban a legfontosabb műveletekkel az embernek nem az az elsőrendű célja — bár persze azt is igyekszik elérni —, hogy növelje a termőképességet, hanem inkább az, hogy a természetet az emberi szempontból leghasznosabb növények termelésének kedvező irányba terelje. Hiszen a sűrűn tövises-bozotos földön nem ritkán ugyanolyan tömeg növényzet terem, mint a leggondosabban művelt szőlő- vagy gabonaföldön. Az ültetéssel és növényápolással az ember inkább irányítani, mint fokozni kívánja a természetben a termőképességet; a munka nagy része még ezek után is mindig a természetre marad.” [3. 401—402.] RICARDO pedig a következőkből indult ki: „De a mezőgazdasági termelés fejlesztése két irányban történhet: vagy a föld termőerejét növelik, vagy pedig a mezőgazdasági gépeket tökéletesítik, s ezek segítségével azután lehetővé válik, hogy a föld terményeihez kevesebb munka árán jussunk hozzá.” [4. 98.]

Mindamellet a polgári klasszikusok még nem tették központi problémává a belterjességet, s még magát a kifejezést sem használták. Élesebben előtérbe került a belterjességi probléma a XIX. század elején német követőiknél, akiket az önálló agrárközgazdaságtan megalapítóinak szoktak tekinteni.

THAER A. használta először következetesen a belterjesség-külterjesség kifejezést 1831-ben megjelent nagy művében, bár még nem egészen a későbbi értelemben. Ő a következőképpen fogta fel a kérdést: „A munka ára és a termőföld ára közötti viszony nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a szántóföld használatának milyen rendszerét célszerű kialakítani. E rendszerek egyik végétét külterjes, a másikat belterjes rendszernek nevezhetjük.” Majd tovább: „Noha az igen olcsó szántóföld és nagyon drága munka, illetve igen drága szántóföld és igen olcsó munka végletei Németországban egyáltalán nem vagy csak egészen elvétve fordulnak elő, egyes tartományokban és körzetek-

ben, mégis számolni kell ezek arányának különböző fokozataival, s így ezeket a viszonyokat a gazdaságok berendezésénél mérlegelni kell, amidőn afelett döntünk, hogy egy belterjesebb, illetve kevésbé belterjes gazdálkodási rendszert vezessünk-e be." [5. 105—106.] Figyelemre méltó, hogy THAER nem a mezőgazdaság belterjességéről, nem is a termelés bővítésének egyik vagy másik irányáról beszélt, hanem a külterjesebb vagy belterjesebb gazdálkodási rendszerről.

THÜNEN J. H. — aki magát SMITH és THAER tanítványának vallja — szintén a gazdálkodási rendszereket vizsgálta, azonban ezzel kapcsolatban nemcsak a különböző belterjességi fokozatokat és azok meghatározó tényezőit kutatta, hanem a ráfordítás-hozam ökonómiai kérdését is feszegette. Az előbbi vonatkozásban így tette fel a kérdést, mint vizsgálódásainak egyik alapproblémáját: „Vajon abszolút érvényűnek tekinthető-e egy magasabb fokú gazdálkodási rendszernek, nevezetesen a vetésváltó-gazdálkodásnak az előnye a legelő-váltó-, illetve a háromnyomásos rendszerrel szemben, vagy pedig egyik gazdálkodási rendszer előnyét a másikkal szemben a mezőgazdasági termékek árai határozzák-e meg? . . . Az előállított többlettermék mindig többlet tőke- és munkaráfordítással szerezhető csak meg. Minden esetben adódik tehát egy olyan pont, amidőn a többlettermék értéke és a többletráfordítás költsége egyenlő lesz. Ez az a pont, amely egyszersmind a tiszta hozam maximumát jelenti.” [6. 13.]

A XVIII. század végén és a XIX. század elején tehát mind a francia fiziokraták, mind az angol polgári klasszikusok, mind pedig a régi német agrárökonómusok határozottan felvetették a belterjesség problémáját, bár különböző oldalról és különböző felfogásban. Azok a kérdések, amelyekben vizsgálódásaik kicsúcsosodtak, a következők voltak: a bruttó hozam vagy a nettó hozam elsőbbsége, illetőleg a földjáradék szerepe, a föld, illetőleg a termőhely és a gazdálkodási rendszerek jelentősége a termelésben, továbbá a ráfordítások és a hozamok viszonyában felismerhető törvényszerűségek. Ezzel voltaképpen a belterjesség problémakörének minden lényeges kérdését már ekkor felvetették, s minden későbbi felfogásnak van előzménye e kori agrárközgazdasági tudományában. A későbbiekben azonban — a történet fejlődés előrehaladása és az egyes országok adottságai szerint eltérően — e kérdéskomplexum más-más oldala került előtérbe.

Az „új német iskola” — a XIX. század harmincas éveitől az első világháborúig — központi kérdéssé tette a belterjesség problémáját és önálló „belterjességi tan” kereteit alakította ki. Az e keretben folytatott vizsgálatok tartalma a ráfordítás-hozam összefüggéseinek kutatása volt a mezőgazdaságban, gazdaságpolitikai és üzemszervezési célja pedig az ésszerű, illetőleg célszerű belterjesség mértékének a meghatározása.

A mai német agrárökonómiában — a több irányú módosulás és kiegészülés ellenére — továbbra is központi helyet foglal el a belterjesség. BLOHM G. belterjességi tanában élesen megkülönbözteti a „szervezeti” és a „gazdálkodási” belterjességet, míg WOERMANN E. a ráfordítások célszerű mértékének és összetételének általános érvényű meghatározására törekszik.

Figyelemre méltó jelenség, hogy a legújabb nyugatnémet irodalomban több kritikai megjegyzés hangzik el a belterjességi szemlélettel szemben, sőt maga BLOHM is újabban a racionalizálás és a termelékenység követelményeit állítja előtérbe.

A német iskolának mindmáig erős hatása volt a többi európai ország

agrártudományára, s a belterjesség kérdésére vonatkozó nézetek is Európa-szerte elterjedtek; legkevésbé Nagy-Britanniában és csak korlátozottabban Franciaországban. Napjainkban azonban az amerikai agrárökonómiának oly mértékű befolyása van az európai tőkés országokban, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban is szembetűnően érezhető a hatása. Az amerikai agrárökonómiában pedig egészen másképpen kezelik a belterjesség kérdését.

A századfordulóg az amerikai agrárökonómia elég szorosán követte az európai irányzatokat — elsősorban az angol és a német iskolákat —, s ebben az időszakban a belterjesség kérdése is szóba került, bár olyan hangsúlyt sohasem kapott, mint Európában. A század eleje óta azonban változás következett be, és az önálló irányban fejlődött újabb amerikai szemléletben már nem jut hely az európai értelemben vett belterjesség kérdésének. Az amerikai agrárgazdaságtan érdeklődése főképpen a ráfordítás-hozam viszonyra irányul: a ráfordítások optimális szintjét és szerkezetét keresik, illetőleg ennek törvényszerűségeit kutatják az elérhető legnagyobb tiszta jövedelem érdekében.

Ilyen körülmények között az európai értelemben felvetett belterjességi probléma háttérbe szorult az amerikai agrártudományban. SKOVGAARD K. így jellemzi ezt a helyzetet: „Az Egyesült Államok speciális agrárgazdasági viszonyainak hatása az elméletre többek között abban is meglátszik, hogy az üzem megtervezésében a központi probléma nem a földterület, hanem a munkaerő kihasználása, az európai értelemben vett intenzitás problémája pedig az amerikai agrárgazdaságok érdelemesen soha nem érdekelte.” [7. 32.]

Az újabb amerikai agrártudományban a vizsgálatok központi kérdése a ráfordítások legkedvezőbb szintjének és kombinációjának az adott viszonyok közötti meghatározása, és ez a vizsgálati irány sok tekintetben eltér az európaiaktól még a tőkés országokban is. Ennek a központi kérdésnek a megvilágítását szolgálták a sokoldalú és tömeges költségtanulmányok a század elején, részben helyszíni költségvizsgálati módszerrel, majd áttekintő adatfelvételi módszerrel (survey method). Az első világháború utáni időszakban pedig széles körű üzemi tanácsadás, majd gazdaságpolitikai tanácsadó tevékenység fejlődött ki. Mindkettő gyakorlatilag annak a feladatnak a megoldását szolgálta, hogy választ adjon: különböző feltételek között mi a ráfordítások legkedvezőbb aránya, s mi módon lehet versenyképesen termelni mind országosan, mind üzemileg. Ezekben a gyakorlat számára végzett vizsgálatokban fejlődtek ki a kutatás statisztikai és matematikai módszerei.

A belterjesség igen fontos helyet foglal el a marxista politikai gazdaságtanban, és kezdettől fogva több irányú vizsgálat tárgyát képezi.

Maga MARX az újratermelés extenzív és intenzív irányára vonatkozó megállapításokat mint általános érvényű közgazdasági tételt fogalmazta meg. Zseniális éleslátással megalapozta a földre mint alapvető mezőgazdasági termelőeszközre vonatkozó közgazdasági ismereteket, s ezzel együtt feltárta az abszolút földjára és a különbözeti jára lényegét.

LENIN viszont a mezőgazdaság belterjes fejlődésének néhány alapvető törvényszerűségét már egészen közvetlenül fogalmazta meg. Különösen alapvetőek a mezőgazdaság tőkés koncentrációjának a belterjesítés útján történő előrehaladására vonatkozó felismerési és az egyes belterjességi tényezőkkel kapcsolatos mélyreható vizsgálódásai.

A klasszikusok nyomdokain — már a megvalósult szocializmus tapasztalatai alapján a Szovjetunióban és a szocializmus építésének a feltételei között a népi demokratikus országokban — továbbra is megkülönböztetett

helyet foglal el a belterjesség problémája, mind a gyakorlatban, mind a tudományban. A belterjesség kezelése és tudományos vizsgálata azonban országok és időszakok szerint bizonyos változásokat mutat.

Ennek ellenére a régebbi szovjet agrárökonómia nem foglalkozott részletesebben a belterjesség problémáival. KOLESZNYEV Sz. 1947-ben megjelent üzemszervezési tankönyvében például nem vizsgálja mélyrehatóbban a belterjesség kérdéseit. Utal azonban arra a fejlődési törvényszerűsége, hogy „az extenzíven hasznosítható mezőgazdasági területek a termelés módjának megfelelően fokozatosan intenzívebben hasznosítható területekbe mennek át”. [8. 248.] 1953 óta azonban a *ráfordítás-hozam* összefüggésének a problémái is napirendre kerültek, és az utóbbi években széles körű kutatások folytak a belterjesség részletkérdéseire vonatkozóan. A racionális gazdálkodási rendszer néhány év óta megindult sokoldalú vizsgálatában is fontos helyet foglal el a belterjesség. Ezt az összefüggést élesen világítja meg a politikai gazdaságtan tankönyvének legújabb kiadása: „Az ésszerű gazdálkodási rendszer feltételezi a mezőgazdaság belterjességének fokozását, ami azt jelenti, hogy a rendelkezésre álló földterületen a legújabb mezőgazdasági technika alkalmazásával pótlólagos termelőeszköz-befektetéseket eszközölnek és megjavítják a gazdálkodás módszereit. A belterjesség fokozásának az a célja, hogy minden egyes hektár földről a lehető legtöbb terményt takarítsák be, az egy termékegységre eső munka- és termelőeszköz-ráfordítás egyidejű csökkentésével.” [9. 658.]

A népi demokratikus országokban szintén az utóbbi években bontakozott ki szélesebb körű kutatás a belterjesség problémáival kapcsolatban. Különösen nagyszámú agrárközgazdász foglalkozik e témával *Lengyelországban*, de mind a vizsgálatok kiterjedése, mind eredményei szempontjából figyelemre méltó a *csehszlovák* agrárökonómia. Viszonylag kevésbé került előtérbe a belterjesség vizsgálata a *Német Demokratikus Köztársaságban*, *Bulgáriában* és *Romániában*, de ezekben az országokban is számottevő kutatások folynak ez irányban.

Hazánkban két különleges oka is van annak, hogy a belterjesség kérdése régóta előtérben áll a mezőgazdasági kutatásokban éppen úgy, mint a gyakorlatban. Egyik a viszonylag nagy agrárnépsűrűség, illetőleg a mezőgazdasági művelésbe vonható terület szoros korlátozottsága. Ez a tény korábban az agrárkivitel növelése, újabban pedig a belső ellátás és a kivitel együttes szükségletei folytán objektív erővel szorít a területegységről elérhető hozamok fokozása irányába. Emellett korábban a német üzemtan befolyása, újabban pedig a szovjet agrárökonómia hatása is a belterjesség problémái iránti érdeklődés fokozásának a tényezői.

A nyugat-európai közgazdasági és agrárpolitikai irányzatok nyomán nálunk is már a múlt század közepére elfogadottá vált a belterjességi szemlélet, mégpedig abban a formában, hogyan THAER fogalmazta meg. GALGÓCZI Károly 1855-ben megjelent „Mezőgazdasági Statisticájá”-ban így jellemezte az akkori magyar mezőgazdaságot: „Legnagyobb része az országunkbani gazdaságoknak egészen külterjűleg üzetik, ahol inkább arra van igyekezet fordítva, hogy minél kevesebb erővel és beruházással, minél nagyobb kiterjedésben folyjon a gazdaság: mintsem, hogy kisebb, tökéletesebb és célszerűbb berendezés és kezelés által minél kisebb kiterjedésből minél nagyobb tiszta haszon eredményeztessék. Csak újabban kezdenek átmenni némely gazdaságok tagosított birtokaikon a váltó rendszernek és istállózásnak behozatalával némi-

leg a belterjűségbe: egészen belterjű gazdaságok pedig a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak; hol a földművelés és állattenyésztés a hozzáálló gazdasági ipar vállalatokkal is összekötve, egyik gazdasági ág a másikra lévén alapítva, teljes arányban és összehangzásban volna egymáshoz."

Érdekes azonban, hogy az első magyar nyelvű üzemtani tankönyvben — amelyet LÓNYAY Gábor írt, helyesebben fordított PABST H. W. után —, s amelynek a harmadik kötete „Mezőgazdasági üzlettan” címen 1854-ben jelent meg, nincs szó a belterjességről. Pontosabban csak a kifejezés nem szerepel, mert egyébként részletesen fejtegeti a „gazdasági rendszer”, a „gazdálkodási mód” különbségeit és fejlődését, és teljesen „külterjes-belterjes” értelemben tesz különbséget az elmaradt, főleg a természetre bízott és a fejlettebb, nagyobb munkai áfordítással folytatott gazdálkodás között. Figyelemre méltó, hogy LÓNYAY magát a vetésforgót, a vetésváltást tekintette gazdálkodási rendszernek. Az is figyelmet érdemel, hogy élesen utal a ráfordítás-hozam összefüggés sajátosságára belterjesebb gazdálkodás mellett: „... jól megjegyzendő, miszerint vetésváltás nyári istállózással nagyobb üzletlőkét és több folyó költséget szükséges, mint a legelő-váltógazdaság vagy terjedelmesebb ugarral összekötött szem-gazdaság. E szerint az elsőbbnek behozatalához és szerencsés kivételéhez több üzletlőkére, s különösen tetemesb munkaerőre leend szükség. Minthogy az istállózásra alapított vetésváltónál a földtermés nagy része marhatartás útján fogyasztatik s értékesítendő, s minthogy a termelés azon része s maga a nyári istállózás is igen nagy költséggel jár, ez okból az ilyen gazdálkodási mód tartósan jövedelmező csak akkor lehet, ha a marhatartás a takarmányt aránylag jól kifizeti."

Az első nagyobb igényű önálló mezőgazdasági üzemtan 1901-ben jelent meg HENSCH Árpád műveként. Ez a könyv általában az újabb német agrárgazdaságtan felfogását tükrözi, azonban nincs híjával az éles szemű hazai megfigyeléseknek és az eredeti megítélésnek sem. A belterjességre vonatkozó állásfoglalását HENSCH a következőkben foglalja össze: „A belterjes gazdálkodás általában a mezőgazdasági termelésnek egy magasabb fokát jelenti. Előnyei, szemben a külterjes üzemmóddal, szembeszökőek, és magángazdasági tekintetben a fokozott és biztosabb jövedelemben, közgazdasági tekintetben pedig a földbirtok, munkaerő és tőke jobb kihasználásában, fokozott termelésben, szóval a mezőgazdasági termelésből származó nemzeti jövedelem emelkedésében nyilvánulnak. Ennélfogva úgy magán, mint közgazdasági szempontok a mezőgazdaságnak belterjes irányban való fejlesztése mellett szólnak. Azonban a belterjesebb termeléssel nemcsak a nyersjövedelem, hanem a termelési költség is emelkedik, s ez az a körülmény, amely a belterjesség fejlesztésének bizonyos mértéken túl határt szab. A belterjességnek ezt az ökonómiai határát valamely gazdaság akkor érte el, amikor a belterjesebb termelésből származó értéktöbblet a belterjesebb termelés okozta költségtöbbletet már meg nem téríti.” [10.177.]

A felszabadulás után — a szocialista átszervezés napirendre kerüléséig — általában a korábbi felfogás érvényesült. A földreform után kialakult helyzetre vonatkozóan azonban nem folyt mélyrehatóbb kutatás, bár a belterjes irányú fejlesztés állandóan napirenden szerepelt.

A szocialista átszervezés során viszont a „kettős feladat” megoldása vált uralkodó gazdaságpolitikai törekvéssé: a mezőgazdaság szocialista átszervezése és egyidejűleg a hozamok emelése ugyanazon a területen. Ez az irány természetesen a termelés bővítésének a belterjes irányát jelentette,

mégpedig, oly módon, hogy a ráfordítás-hozam kérdése átmenetileg háttérbe szorult. 1953 után azonban mind a belterjesség kérdése, mind a ráfordítás-hozam gazdaságossági, különösen jövedelmezőségi problémái felszínre kerültek, és azóta sok irányú és mind mélyebbre ható kutatások folynak a belterjességi probléma tisztázása érdekében.

Belterjesség és belterjesítés

A belterjességről szóló marxista irodalomban eléggé általánosnak mondható az a felfogás, amely a belterjesség meghatározását MARXnak az újratermelés intenzív vagy extenzív módjára vonatkozó tételére alapozza. Egyes szerzők azt is hangsúlyozzák, hogy éppen ebben van az elvi különbség a polgári és a szocialista álláspont között.

A belterjesítés és a belterjesség kettőssége azonban nem is szorul különösebb bizonyításra. Nyilvánvalóan más irányból közelítünk ugyanahhoz a dologhoz, ha azt nézzük, hogy az újratermelés menetében a munka terét növeljük-e vagy magát a munkát, mintha az iránt érdeklődünk, hogy a termelés egy-egy adott állapotában milyen az arány a munka tere és maga a munka között. Mindkét esetben ugyanarról a valamiről van szó, amit belterjességnek nevezünk, csak más-más szemlélettel közelítünk hozzá.

Nyilvánvalóan szükségszerűnek kell ítélnünk a belterjesítés és a belterjesség kettősségét, és el kell ismernünk mindkét szemlélet létjogosultságát, Történetileg úgy alakult, hogy a tőkés mezőgazdaságban egyoldalúan csak a belterjességi szint vált problémává — mert a belterjesítés folyamata történetileg előrehaladt —, s ez lett a belterjességre vonatkozó nézetek témája. A szocializmusban viszont a belterjesítés folyamata a fő kérdés. A korábbi időszakban egyoldalúan csak ez volt a belterjességi felfogások tartalma, napjainkban viszont — ahogyan a belterjesítés folyamata történetileg előrehaladt — mindinkább előtérbe kerül a belterjességi szint, más szóval a ráfordítás—hozam viszony alakulása is. Félreérthetetlenül utal erre a Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. kongresszusán elfogadott programnak az a fogalmazása, amely a belterjesítés követelményét így határozza meg: „a hektáronkénti termékmennyiség növelése a munka- és eszközráfordítások maximális megtakarításával”.

A belterjességi fogalom természetére vonatkozóan ennyi áttekintés alapján is eljuthatunk bizonyos következtetésekre.

Az *első következtetésünk* mindenesetre az lehet, hogy a belterjességi komplexumot világosan kétfelé kell bontani. Egyfelől az újratermelés folyamatában a bővítés intenzív és extenzív módját kell szemlélnünk, s ilyen értelemben a belterjesítés folyamatáról kell beszélnünk. Másfelől pedig a mezőgazdasági termelésnek azt a tulajdonságát kell felismernünk, amely a föld—ráfordítás—hozam hármass összefüggése folytán különlegesen jellemzi a mezőgazdaságot, s ilyen értelemben kell beszélnünk belterjességről vagy külterjességről, illetőleg ennek bizonyos szintjéről-fokáról.

A *második következtetésünk* az lehet, hogy a belterjesítést úgy kell felfognunk, mint a termelés bővítésének legfőbb és történetileg mindinkább kizárólagossá váló módját, azonban történetileg belátható időre még a külterjes bővítés lehetőségeit sem lehet kizárni. Éppen ezért a belterjesítés folyamatának minél több összefüggését és törvényszerűségét kell feltárnunk, továbbá

a belterjes és a külterjes bővítés alternatívájára, illetőleg egymással való összefüggésére vonatkozóan minél több konkrét ismeretet kell szereznünk.

A *harmadik következtetés* a belterjesség lényegének a megfogalmazására vonatkozik. Minden elméleti meggondolás és minden történeti tapasztalat arra utal, hogy a belterjesség (vagy külterjesség) a mezőgazdaságnak a föld—ráfordítás—hozam hármass összefüggéséből eredő tulajdonsága. Ebből következik, hogy ha meg is közelíthető egyik vagy másik oldalról, előbb-utóbb kiderül az ilyen felfogás egyoldalúsága, és lényege csak a hármass összefüggés alapján fogalmazható meg.

A *negyedik következtetésünk* pedig — mintegy összegezően — ilyen formán fogalmazható meg: a belterjesség általános objektív jelenség, amely a mezőgazdaság történetileg változó tartalmú tulajdonsága, s amit — ellenpárjával: a külterjességgel együtt — egyaránt lehet alkalmazni egy ország vagy egy terület mezőgazdaságának, mezőgazdasági üzemeknek, termelési ágaknak, illetőleg technológiáknak a jellemzésére. Az így felfogott belterjességi jelző a viszonyítási alaptól (földterület, állomány, idő) és a viszonyított tényezőktől (hozam, teljesítmény, munka, munkaeszköz stb.) függően változó összefüggést fejez ki; önálló ökonómiai kategória, amely azonban nem egymagában érvényesül, hanem más ökonómiai kategóriákon keresztül.

Ötödik következtetésünk: a munka terének, akár termelőeszközként is részt vesz a termelésben, akár nem, olyan szerepe van a termelés bővítésében, ami mind közgazdasági, mind üzemgazdasági szempontból jelentőséggel bír, s vagy a beruházások nagyságán, összetételén, illetőleg hatékonyságán keresztül, vagy a megismétlődő termelőfolyamatok ráfordítás—hozam viszonyának alakulásán keresztül befolyásolja a termelés eredményét. Ezért minden népgazdasági ágazatban és minden üzemben van bizonyos jelentősége annak, hogy a termelés bővítése során az újratermelés intenzív vagy extenzív módon történik-e.

A bővített újratermelés során a munka terének a kiterjesztése vagy a munka mennyiségének, illetőleg hatékonyságának a növelése, valamint maga a termelés bővítése is szükséges és elméletileg élesen elhatárolható ökonómiai kategóriák, azonban a gazdasági élet történeti valóságában az átmenet és az összekapcsolódás igen sokféle változata fordul elő. Például ilyenek: a bővítés különböző mérvű és tartalmú fokozatossága; a fokozatos bővítés olyan esetei is, amikor az intenzív és extenzív szakaszok váltják egymást; az extenzív és intenzív bővítés együttes megjelenése; olyan bővített újratermelés, amikor az intenzív és az extenzív bővítési mód sem technikailag, sem gazdaságilag nem is választható szét.

Ezért mind a bővítés mértéke és üteme, mind intenzív vagy extenzív módjának a megítélése, különösen pedig gazdaságpolitikai vagy üzemfejlesztési mérlegelése minden népgazdasági ágazatban az összes körülmény (technikai eszközök, technológiai módszerek, tulajdonviszonyok, az elérendő gazdasági célok stb.) figyelembevételét követeli.

Végül: a belterjesítés folyamatának általános jellege a mezőgazdasági termelésben is érvényesül, azonban emellett a mezőgazdaságban különleges jellemzői — ennek következtében további szerepe és jelentősége — is vannak. Ennek a forrása az, hogy *a mezőgazdaságban a föld nemcsak a munka tere, hanem alapvető termelőeszköz is.*

A belterjesítés jellegzetességei a mezőgazdaságban

Ha a különféle termelési ágakat nézzük abból a szempontból, hogy a föld (illetőleg a természet) milyen helyet foglal el a termelőfolyamatban, akkor jellegzetes különbségeket ismerhetünk fel.

A *mezőgazdaság* (közelebbről a növénytermelés és az állattenyésztés), továbbá az *erdőgazdaság*, a *halászat* és a *nádgazdaság*, valamint a *vadászat* egymáshoz hasonlóak és az összes többi termelési ágaktól eltérőek abban, hogy munkatárgyuk az élő természet, tehát növényi és állati szervezetek. E termelési ágak technológiája szempontjából ez azt jelenti, hogy munkafolyamataik a biológiai tudományok alkalmazásán alapulnak.

A *bányászat* és a *vízgazdálkodás* hasonló a mezőgazdasághoz (és a csoportjába tartozó többi termelési ághoz) abban, hogy munkatárgya nem emberi munkával termelt nyersanyag, hanem a természettől készen adott anyagok. A különbség azonban az, hogy e két termelési ág munkatárgyai nem az élő természet, hanem az élettelen természet világába tartoznak (ásványok, víz, természeti energia). Ebből következően technológiájuk a fizikai tudományok alkalmazásán alapszik.

Az *összes többi iparág* abban különbözik az előbbi két csoporttól — és hasonlóak egymáshoz —, hogy munkatárgyaik emberi munkával előállított nyersanyagok, s ezeket nagyrészt az előbbi csoportokba tartozó — régebben ős-termelésnek nevezett — termelési ágak szolgáltatják. A különféle nyersanyagok megmunkálása, tehát az ipari termelés technológiája részben a fizikai, részben a kémiai tudományok alkalmazásán alapszik.

Ha az egyes termelési ágak e sajátosságaira figyelemmel vagyunk, akkor nyomban szembetűnik, hogy sajátos és lényegbevágó eltérés van azon termelési ágak technológiája között, amelyekben a munkatárgy az élő természet és azok között, amelyekben az élettelen természet vagy a különféle nyersanyagok. Ez a különbség alapvető jelentőségű nemcsak a technológia, hanem az illető termelési ág egész „műszaki-gazdasági” jellege (LENIN kifejezése) szempontjából. Erre azért is különleges figyelmet kell fordítanunk, mert itt lehetjük meg a nyitját azoknak a különös vonásoknak, amelyek a mezőgazdasági termelés belterjesítésében felismerhetők.

A bányászat és az ipar esetében a munkaeszközök és az alkalmazott technológia az egész termelőfolyamatot, s annak az eredményét is meghatározzák. Más szóval a termelőfolyamat egésze felett közvetlenül uralkodik az emberi munka, s csak munkaeszközök és technológiai eljárások kérdése, hogy a termelés milyen minőségi és mennyiségi szintet ér el. Ez a lehetőség pedig elvileg korlátlan. (A bányászatban ugyan van némi eltérés annyiban, hogy az ásványok földtani fekvése természettől adottan igen eltérő. Végeredményben azonban ez esetben is az emberi munka magában foglalja a kitermelés összes feltételeit.)

Ezeknek a termelési ágaknak a gazdasági jellege — most nem a termelési viszonyok oldaláról nézve — azzal jellemezhető tehát, hogy a befektetett élő és tárgyiasult munka minden ezen kívül eső tényező közbejötté nélkül testesül meg a termékben.

A mezőgazdaságban (és erdőszetben, továbbá a halászatban stb.) viszont, bár a munka szerepe itt is döntő, nem kizárólag a munkaeszközök és a termelés technológiája határozzák meg a termelőmunka eredményét. Szerepe van ebben a munka tárgyát képező növényeknek és állatoknak, illetőleg annak

a termőhelynek, amelyen ezek az élő szervezetek tenyésznek. A termelő-folyamat műszaki-gazdasági jellegét tehát az élővilág biológiai törvényszerűségei befolyásolják, bizonyos vonatkozásban pedig meghatározzák. Az emberi munka ugyan e munkatárgyak fölött is uralkodik — ezért van alapvető gazdasági hasonlóság az ipar és a mezőgazdaság között —, az alkalmazott technológia azonban nem közvetlenül határozza meg a termelőmunka eredményét, hanem az élő szervezetek, illetőleg létfeltételeik befolyásolásán keresztül — ezért van technikai-technológiai eltérés. Elvileg persze a biológiai folyamatok ismerete is korlátlan, a befolyásolás lehetőségei is határtalanok, azonban a „természetes újratermelés” elemei teljesen sohasem küszöbölhetők ki, továbbá a befolyásolás maximális foka mellett is közvetett marad a munka meghatározó szerepe, s különösen a termelőfolyamatok ismétlésének a ciklusai biológiai törvények határai által kötöttek.

Mindennek olyan gazdasági követelménye is van, hogy az élő- és holtmunka ráfordítások és a hozamok közé beekelődik az élő szervezeteknek, illetőleg létfeltételeiknek a tényezője, s ez a közöttük levő arányban bizonytalan, illetőleg változó elemet képez, vagy különleges határokat állít fel. A termék értékét természetesen ez esetben is a ráfordított munka határozza meg, azonban a termőhelyek különbsége és a termőtalaj termékenységének, illetőleg az élő szervezetek termőképességének a különbségei különbséti tényezőként szerepelnek a termelés eredményében.

A földnek és a természeti tényezőknek ez a szerepe további következményekkel is jár. Ilyen legfőképpen az, hogy a mezőgazdaságot termelés (a növénytermelés közvetlenül, az állattenyésztés a növénytermelésen keresztül) a földhöz mint termőtalajhoz, illetőleg az ahhoz társuló egyéb természeti tényezőkhöz van kötve. A mezőgazdaságban tehát a munka terének a kiterjesztése korlátozott, mert a termőföld nem határtalan. E korlátozottság ugyan viszonylagos, mert mind a szárazföldi, mind a vízzel borított területek termelésre való felhasználása elvileg mindaddig lehetséges, ameddig létezik olyan élő szervezet, amelyik a Föld valamely pontján tenyészni képes és szükséglet kielégítésére alkalmas terméket hoz létre. A földfelszín kiterjedése azonban mindenestre határt szab. A közelebbi korlátokat pedig a technikai eszközök, valamint a biológiai és talajtani ismeretek adott színvonalára állítja fel. Ez természetesen történetileg változó, mégpedig a fejlődés előrehaladása nyomán táguló.

A további következmény pedig az, hogy a mezőgazdasági termelésben a munkatárgyak, a munkaeszközök és a technológiai eljárások termőhelyhez kötöttek. Ez a kötöttség külön-külön is és a termelőerők komplex összefüggésében is érvényesül. Külön-külön úgy, hogy például speciális termőhelyek (homok, láp, hegyvidék) speciális munkaeszközöket kívánnak, vagy adott területen csak ott akklimatizált növény- és állatfajok vagy fajták tenyészthetők vagy termőhelytől függően más-más technológiára van szükség akár valamely növény termesztésében, akár állatok tenyésztésében.

Komplex összefüggésében pedig úgy jelentkezik a természeti tényezők hatása, hogy a mezőgazdasági termelőfolyamatban a munkaeszközök, a művelésbe vett növények, illetőleg a tenyésztett állatok, továbbá a technológiai eljárások a termőhely feltételei által meghatározott összefüggő rendszert alkotnak. Az iparban a munkaeszközök, a nyersanyag és az előállítandó termék a technológia nagyobb változatosságát teszi lehetővé, s a fizikai és kémiai törvények szabnak határt, nem pedig a termelőhely speciális feltételei. Éppen

ezért az ipari technológia nem szorul természettől meghatározott zárt rendszerekbe, hanem a tudomány eredményei és a munkaeszközök új meg új megoldásai alapján olyan gyártási technológiákat alakít ki, amelyek az előállítandó termék, illetőleg a gazdaságos termelés szempontjából a legmegfelelőbbek. Ezzel szemben a mezőgazdaságban a természeti tényezők helyileg és időben meghatározott — bár nem változatlan — feltételeket szabnak az alkalmazható technológia számára.

A természeti tényezők befolyásának a következménye, hogy a mezőgazdaságban olyan „műszaki-gazdasági eljárások”, „földművelési és állattenyésztési rendszerek”, gazdálkodási vagy termelési rendszerek jönnek létre, amelyeket az élő szervezetek felismert biológiai törvényei és a munkaeszközök fejlettségi foka határoznak meg, s amelyek a növények és állatok létfeltételei szerint termőhelyenként változóan alakulnak. A gyártási technológiák az iparban is rendszereket (géprendszereket, kitermelési vagy feldolgozási rendszereket) alkotnak, amelyek a munkaeszközöktől és a nyersanyagtól függően meghatározottak, azonban e gyártási rendszerek egyes elemei sokkal tágabb határok között kombinálhatók, főleg helytől és időszaktól függetlenebbül alakíthatók — figyelmen kívül hagyva most a társadalmi-gazdasági viszonyokat —, mint a mezőgazdaságban. Emiatt jellemzi a kétféle természetű termelési ág történeti fejlődését egyfelől a gyorsabb ütemű változás, átalakulás, másfelől a lassúbb fejlődés, a konzervatívabb jelleg.

Nem szabad azonban elfelednünk, hogy ez az eltérés történetileg csökkenő tendenciájú, s éppen a korunkban lezajló technikai forradalom idéző elő nagy mértékű közeledést az ipar és a mezőgazdaság között. Korunkban — és a belátható közelebbi jövőre nézve — mindamellett abból kell kiindulnunk, hogy a mezőgazdasági termelés a termőhelyhez kötött és az illető termék biológiai adottságaihoz igazodó termelési rendszerek keretében folyik, és fejlődése is e rendszerek fejlődésén keresztül halad előre.

A belterjesítés jellegzetességait a mezőgazdaságban végeredményben a következőkben összegezhetjük.

1. A mezőgazdasági termelés történeti fejlődésében a termelés bővítésének mind intenzív, mind extenzív módja általánosan érvényesül, és igen ritka az olyan időszak és az olyan terület, ahol kizárólagosan vagy intenzív, vagy extenzív bővítés valósulna meg. Sokkal gyakrabban fordul elő, hogy a kétféle bővítési mód egyszerre és egymás mellett, illetőleg rövid időn belül egymással váltakozva érvényesül. Még olyan országban is, mint Hollandia — ahol a mezőgazdasági terület viszonylagosan szűk és a belterjességi színvonal viszonylag a legmagasabb — a már művelésbe fogott területeken folyó belterjesítés mellett újabb területeket vonnak művelésbe a tenger visszaszorításával.

2. A termelés bővítésének uralkodó fő iránya mégis a belterjesítés. Szükségszerűvé teszi ezt az a körülmény, hogy a termelőerők növekedése gyorsabb ütemű, mint a termőterület bővülése, s az is, hogy a mezőgazdasági termékek iránti szükséglet gyorsabban növekszik, mint a mezőgazdaságilag hasznosított terület. A bővített újtermelés általánosan érvényesülése mellett a fejlődésmenetnek az a tipikus esete, hogy pótlólagosan befektethető termelőerők állanak rendelkezésre, s egyidejűleg a szükséglet is fennáll a nagyobb termékmennyiség iránt. S mivel a termőterület kiterjesztése korlátozott (újabb területek általában csak nagyobb meliorációk útján vonhatók a termelésbe), a szükséges többletterméket nagyobb részben a már művelés alatt álló területen kell elérni a pótlólagos befektetések ide történő koncentrálásával.

3. *A belterjesítésnek általános tényezője a mezőgazdasági népsűrűség.* A területegységre jutó mezőgazdasági népesség nagy száma kényszerítően a belterjesítés irányába hat azáltal is, hogy az emberi munkaerő mint termelőerő rendelkezésre áll, azáltal is, hogy a mezőgazdasági lakosság foglalkoztatását kell megoldani.

4. *A belterjesítés egy-egy nagyobb lépését a termelőerők bármelyike külön-külön is lehetővé teheti, illetőleg előidézhetheti.* Van példa arra, hogy egy új növény- vagy állatfaj, esetleg fajta előállítás vagy behozatala (cukorrépa, burgonya, kukorica, hibridkukorica, baromfihibridek stb.) egymagában meggyorsítja a belterjesítés folyamatát. Arra is van példa, hogy egy-egy új anyag vagy munkaeszköz feltalálása (műtrágya, traktor stb.) vált ki hasonló hatást. Lehetséges az is, hogy egy-egy új biológiai vagy talajtani ismeretnek a termelés technológiájában való felhasználása idézi elő a belterjesítés gyorsulását (hibridizáció, vegyszeres gyomirtás, mesterséges megtermékenyítés stb.).

5. *A belterjesítés különleges, de tömeges esete,* amikor nemcsak a többlet-hozam elérésének feltétele a pótlólagos befektetés, hanem az elért hozamszint megtartásához, illetőleg az egyszerű újratermeléshez is többletráfordításra van szükség. Ez a helyzet a kártevők elleni védelemmel (növényvédelem, állategészségügy), továbbá az egyéb károk elkerülését szolgáló befektetésekkel (árvíz-, belvízvédelem, a defláció és erózió elleni védekezés stb.).

6. *Általános törvényszerűségként állapítható meg, hogy a mezőgazdasági termelés belterjesítése során az egész termelési rendszer is megváltozik.* Tehát egy-egy termelési tényező hatása nem egymagában érvényesül, illetőleg tartósan nem szigetelődik el, hanem a termelés egész rendszerének átalakulását maga után vonja. Éppen ezért a belterjesítési folyamat végeredményben termelési rendszerek átalakulásával, új rendszerekkel való felváltásával halad előre.

7. *A bővítés intenzív és extenzív módja közötti különbség nem abszolút érvényű* sem a hozamtöbblet mennyisége, sem a pótlólagos befektetések hatékonysága szempontjából. Tehát nem állítható általános érvénnyel, hogy meghatározott ráfordítás ugyanazon területre koncentrálna vagy újabb termőterületre befektetve eredményez-e nagyobb hozamtöbbletet, illetőleg jobb hatékonyságot. Éppen a természeti tényezők befolyása következtében, illetőleg a meglévő és a leendő termőhelyek változatos viszonyai folytán csak konkrét mérlegelés döntheti el, hogy a bővítés intenzív vagy extenzív módja jár-e nagyobb eredménnyel. Ez azonban nem azt jelenti, hogy általában nyílt alternatíva áll fenn az intenzív vagy extenzív bővítés lehetősége között. Nem, mert külterjes bővítésre sok esetben nincs is lehetőség, s még ha nyílik is ilyen, ez legtöbbször csak nagyarányú beruházások árán realizálható, s akkor sem olyan mértékben, hogy az a már a művelt területen feleslegessé tenné a belterjesítést. Ezért a termelés bővítésére irányuló mérlegelések során — akár gazdaságpolitikai, akár üzemfejlesztési természetűek — mind az intenzív, mind az extenzív bővítés lehetőségeit figyelembe kell venni. S a mérlegelés eredménye legtöbbször a belterjesítés kizárólagos megvalósítása lesz, olykor pedig a kettő kombinációja.

8. *A belterjesítés folyamatában annak sincs abszolút mértéke, hogy melyik termelési tényező növelése adja a legnagyobb hozamtöbbletet, illetőleg a legkedvezőbb hatékonyságot.* Ezt is csak konkrét mérlegelés döntheti el annak figyelembevételével, hogy mely tényezők adóttak, s a termőhely adott viszonyai között melyik, hogyan hasznosul.

9. *A belterjesítés lehetséges változatai közötti döntést általában befolyásolja két tényező.* Egyik, hogy egy-egy területen vagy gazdaságban népgazdasági összefüggésében meghatározott termelési rendszer fenntartása vagy kifejlés-tése indokolt, s ezért egy gazdaságban vagy egy szűkebb területen sem lehet eltérni ettől, noha ott nem ez a legkedvezőbb megoldás. A másik, hogy egy-egy terület kialakult vagy tervezett specializációja szintén nem tűr olyan helyi kivételeket, amelyek a szűkebb terület vagy egy gazdaság viszonyai folytán indokoltak lennének.

Mi a belterjesség?

A belterjesítés és a belterjesség kettősségéből kiindulva úgy kell feltenni a kérdést, hogy miképpen fogalmazható meg a mezőgazdasági termelésnek az a jellegzetessége, ami minden termelőfolyamatban jellemzi a mezőgazdaságot, s ami a belterjesítési folyamat során szintjében-fokában megváltozik. Nyilvánvalóan a munka tereként és termelőeszközként is szereplő földnek és magának a munkának a viszonyáról van szó. Ennek az arányát szoktuk belterjességnek nevezni és ennek a szintje szerint beszélünk kisebb vagy nagyobb belterjességről, illetőleg külterjességről.

A belterjesség fogalmára és a mezőgazdasági termelés belterjesítésére vonatkozó felfogások áttekintése nem ad alapot olyan következtetésre, hogy e bonyolult komplexum elméletileg kellően tisztázott lenne, és a gyakorlatban — gazdaságpolitikában, üzemszervezésben — tudatosan és tervszerűen, illetőleg kielégítően alkalmazható lenne. A helyzet ugyanis az, hogy az egyes felfogások a mezőgazdasági termelés lényegét jellemző hármass összefüggés (föld—ráfordítás—hozam) egyik vagy másik oldalát állítják előtérbe, s a többit vagy elhanyagolják, vagy éppen tagadják. Az objektív valóságban azonban ezek is léteznek, s elhanyagolásuk előbb vagy utóbb mind a gazdaságpolitikában, mind az üzemszervezésben megbosszulja magát. Általánosítva tehát arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a különféle belterjességi felfogások annak arányában tarthatók, amennyire saját kiindulópontjukhoz képest a többi összefüggést is figyelembe veszik.

Kérdés ezek után, hogy érdemes-e erőltetni a belterjesség egységes, komplex definiálását, vagy helyesebb beletörödni abba, hogy a köznyelvi és szakmai szóhasználatban van ugyan valami lazán összefogható, keretszerű jelentése a belterjesség szónak, ha azonban szabatosan körülírt tudományos fogalom-meghatározásra törekszünk, akkor több definícióra van szükség, vagy nem ritkán más, egyértelműbb fogalommal kell helyettesítenünk a közkeletű, de nem egyértelmű belterjességi meghatározást. E kérdésre a következő feleletet lehet adni:

— a belterjesítés folyamatának, mint a bővített újratermelés egyik módjának a marxi meghatározása egyértelmű és szabatos, tehát ennek a gyakorlatban való használata minden félreértés nélkül lehetséges, bár nem könnyű, mert a termelés bővítésének a konkrét helyzetei általában igen bonyolultak;

— a belterjességnek mint a mezőgazdasági termelés külön kategóriájának a beiktatása elméletileg nélkülözhető lenne a tudományban is, a gazdaságpolitikában és az üzemszervezésben is, mert a közkeletű szóval jelölt összefüggés-komplexum elemeire bontva szabatosabban meghatározható (egyes országokban és egyes korszakokban nem is használják);

— a gyakorlat azonban részint megszokottságból, részint az összefoglaló jelző kétségtelenül számos előnnyel járó használhatósága miatt, ragaszkodik a szó használatához, következésképpen igényli is jelentésének egyértelmű és szabatos meghatározását.

Ha pedig így áll a helyzet, akkor az agrárökonómia tudományának kötelessége kielégíteni ezt az igényt. Ám ez nem könnyű, mert a másfélv-százados erőfeszítés még mindig nem vezetett kielégítő eredményre. Éppen ezért arra kell gondolni, hogy elvontabb — bizonyos értelemben formálisabb — fogalom-meghatározást kellene megkísérelni, hogy a gyakorlati szóhasználat egyértelmű legyen; mélyrehatóbb elemzés és mérlegelés céljából pedig a belterjességi komplexum pontosan meghatározott elemeit külön kellene megfogalmazni és vizsgálni. Az ilyen próba sikerét mindenesetre az eredmény használhatósága dönti el, tehát érdemes megpróbálkozni vele.

Miután az eddigi vizsgálódások nyilvánvalóvá tették, hogy a belterjességi komplexum milyen elemekből tevődik össze, lényegében nem kell mást tenni, mint ezeket az elemeket az egyszeri termelőfolyamatra — tehát általában minden termelőfolyamatra — vetítve összefoglalni. Ilyen művelet eredményeként a belterjesség fogalma következésképpen határozható meg: a föld; illetőleg a növények vagy az állatállomány, a ráfordított élő és tárgyiasult munka, valamint az elért hozam egymás közötti viszonyu egy-egy termelőfolyamatban.

A belterjességi kategória tehát nem illeszthető be egyértelműen a gazdasági fogalmak általános rendszerébe, hanem olyan többdimenziójú kategóriája a mezőgazdasági termelésnek, amely a földnek mint alapvető termelőeszköznek a szerepéhez kapcsolódik mind a ráfordításokkal, mind a hozamokkal összefüggésben. Nem tekinthető a gazdálkodás céljának, de egyszerűen eszköznem sem, hanem erre is, arra is befolyással van.

A mezőgazdasági termelés belterjes vagy külterjes tulajdonsága tehát egy adott termelőfolyamatra vonatkoztatható, s olyasféle típusú jelző ez, mint a sűrűség vagy a feszültség, illetőleg áramerősség.

E fogalom-meghatározás első próbája, hogy milyen termelőfolyamatokra, illetőleg azok milyen egységeire lehet értelemszerűen alkalmazni. Bizonyosan az alábbiakra:

- egy növénykultúrára;
- egy állattenyésztési módra;
- egy terület egész mezőgazdasági termelésére, illetőleg termelési rendszerére;

- egy gazdaság termelésére, illetőleg gazdálkodási rendszerére;

- egy-egy történeti korszak mezőgazdasági termelésére.

Ez elegendő is, mert a köznyelvi szóhasználat is éppen ezekre vonatkoztatja. De hogy hangzik pontosabban egy-egy alkalmazás a definíció ismérveinek megfelelően? Vegyünk példának néhányat.

Egy növénykultúra belterjes, ha akár természetből fogva termékeny, akár munkával (eszközökkel, anyagokkal) megjavított földön folytatják, viszonylag sok élő és tárgyiasult munkát fordítanak a művelésre, következésképpen viszonylag nagymennyiségű vagy nagyértékű terméshozamot ad.

A belterjesség foka természetesen viszonylagos, mint ahogyan minden alkalmazásban csak viszonylagosan értelmezhető. Eszerint belterjes a szőlőkultúra és kevésbé belterjes vagy éppen külterjes a gabonatermesztés.

Stokás azonban intenzív növényfajtaról is beszélni. Ezt hogyan lehet értelmezni? Úgy, hogy szoros értelemben véve csak maga a művelési mód

illethető olyan jelzővel, hogy belterjes vagy külterjes, nem pedig egy-egy növényfaj vagy növényfajta. Viszont akár egyes fajok, akár egyes fajták más-más igényeket támasztanak a létfeltételekkel szemben: egyesek több tápanyagot, hőt, nedvességet kívánnak, következésképpen több munkát, anyagot kell rájuk fordítani, s ennek fejében több vagy értékesebb terméket is teremnek. Az ilyeneket szokták belterjes fajnak vagy fajtának nevezni. Nyilvánvaló, hogy e jelző átvitt értelmű használatáról van szó, mert tulajdonképpen a művelés intenzív, s ezt viszik át magára a növényre, amely ilyen művelést igényel. Ezt a szóhasználatot tehát — mintegy rövidítésként — kifogástalannak lehet minősíteni.

Egy terület mezőgazdasági termelése belterjes, ha földje termékeny vagy termékenyvé tették, ha a művelt növényekre és tenyésztett állatokra viszonylag sok élő és holt munkát fordítanak, s a területegységre jutó termék-mennyiség mindezek következtében viszonylag sok.

Egy gazdaság belterjes, ha abban viszonylag sok ráfordítást igénylő és ennek eredményeként viszonylag nagy hozamokat adó növényeket termesztenek és állatokat tenyésztnek, s így módon viszonylag nagyobb összköltséggel gazdálkodnak, de több terméket is állítanak elő.

Mindebből az is kiviláglik, hogy a belterjesség-külterjesség nem érték-kategória, hanem tulajdonság, amely nem közvetlenül mutatója a termelés eredményességének és hatékonyságának, hanem annak — történetileg változó — feltételeit jellemzi. Következésképpen belterjes és külterjes gazdaság egyaránt lehet eredményesebb vagy kevésbé eredményes, más szóval alacsonyabb vagy magasabb színvonalú. Történetileg azonban a belterjesítés folyamata törvény-szerűen halad előre.

ERDEI FERENC

IRODALOM

- [1] MARX: *A tőke*. Második kötet, Szikra, Budapest, 1953.
- [2] WHEELER G.: *Az Egyesült Államok mezőgazdaságának fejlődése és problémái*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1959.
- [3] SMITH A.: *A nemzetek gazdasága*. (Az eredeti első kiadás megjelent 1776-ban.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.
- [4] RICARDO D.: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei*. (Magyar kiadás az eredeti 1821-i harmadik kiadás alapján.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1954.
- [5] THAER A.: *A racionális mezőgazdaság alapelvei*. (Grundsätze der rationellen Landwirtschaft.) Neue unveränderte Ausgabe. G. Reimer, Berlin, 1831.
- [6] THÜNEN J. H. v.: *Az elszigetelt állam mezőgazdasági és nemzetgazdasági vonatkozásban*. (Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie.) Dritte Auflage, Zweiter Theil, I. Abteilung. Berlin, 1875.
- [7] SKOVGAARD K.: *Az agrárgazdaságtan fogalma és fejlődése*. (Landbrugskonomiens indhold og udvikling.) Landbrukets Driftsøkonomi, Stockholm—Oslo, Lts förlag-Grndahl & Son, 1956. OMCK fordítása.
- [8] KOLESZNYEV SZ.: *Szociálista mezőgazdasági üzemek szervezése*. (Organizacija Szocialiszticeszkih szelszkohozajsztvennih predpriyatij.) Moszkva, 1947. Sokszorosított fordítás.
- [9] Politikai gazdaságtan tankönyv. A harmadik, átdolgozott orosz nyelvű kiadás alapján készült negyedik kiadás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1959.
- [10] HENSCH Árpád: *Mezőgazdasági üzemtan*. Első köt. Jászágberendezés- és kezeléstan. Második javított és bővített kiadás. Czéh Sándor-féle könyvnyomda, Magyaróvár, 1901.

Ференц Эрдеи:

ТОЛКОВАНИЕ ПОНЯТИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И АГРАРНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕНСИВНОСТИ

(Резюме)

В статье освещается история использования слов интенсивное и экстенсивное (хозяйствование) и их географическое распространение, а затем указывается на двойственность взглядов на *интенсивность* и *интенсификацию*, объясняющую одновременно различия в толковании и подходе, сформировавшемся в капиталистических и социалистических странах.

Исторически сложилось так, что в капиталистическом сельском хозяйстве односторонне возникла проблема уровня интенсивности хозяйствования, поскольку сам процесс интенсификации исторически значительно продвинулся вперед, что и составило содержание взглядов на интенсивность. В социалистическом же сельском хозяйстве основным является вопрос о процессе интенсификации. В ранний период лишь это составляло содержание различных подходов в наши же дни с прогрессированием процесса интенсификации в историческом его смысле все более выдвигается на передний план и уровень интенсивности, иными словами формирование взаимозависимости между затратами и доходами.

В статье подробно разбираются характерные особенности интенсификации в сельском хозяйстве, при этом автор устанавливает следующие основные закономерности. На пути развития прогрессирование процесса *интенсификации* становится неизбежно необходимым, однако различия в методах интенсивного расширения не имеют абсолютной силы ни с точки зрения количества прироста дохода, ни с точки зрения дополнительных инвестиций. Не существует и абсолютного мерила того, какой из производственных факторов способствует получению наибольшего прироста дохода, наибольшую эффективность.

Понятие *интенсивности* в статье определяется следующим образом: интенсивность представляет собой связь между землей, растениями и поголовьем скота, затраченным живым и овеществленным трудом, а также полученным урожаем (приростом поголовья и пр.) в ходе определенного производственного процесса. То есть категория интенсивности не может быть просто включена в общую систему экономических понятий, это такая многозначная категория, которая связывается с ролью земли как основного средства производства как в отношении затрат, так и полученного урожая. Интенсивность не может рассматриваться как неперемнная цель хозяйствования, однако ее нельзя считать и простым средством его, это понятие комплексное. Интенсивный или экстенсивный характер сельскохозяйственного производства, следовательно, должен рассматриваться относительно определенного производственного процесса, это категория такого типа, как, скажем, частота или напряженность, сила тока.

Заключительный вывод статьи: — категории интенсивности или экстенсивности не являются оценочными, они лишь свойства производственного процесса, а не непосредственные показатели результативности, эффективности производства; они исторически меняющиеся категории, характеризующие условия производства, его эффективности. Отсюда следует, что хозяйствование может быть результативным или менее результативным, независимо от того, интенсивное оно или экстенсивное, иными словами: уровень его не зависит от этих категорий. Исторически же процесс интенсификации закономерно прогрессирует.

Ferenc Erdei:

ÖKONOMISCHE UND LANDWIRTSCHAFTLICHE AUSLEGUNG DES BEGRIFFES INTENSIVWIRTSCHAFT

(Auszug)

In dieser Abhandlung werden die geschichtliche Entwicklung und die geographische Verbreitung des Wortgebrauches intensive und extensive Wirtschaft beleuchtet und auf die Anschauungsunterschiede bei den Begriffen Intensivwirtschaft und Intensivwirtschaftsförderung hingewiesen. Dadurch werden gleichzeitig auch die Abweichungen der in den kapitalistischen und sozialistischen Ländern ausgestalteten Auffassung erklärt.

Es hat sich geschichtlich so gestaltet, daß in der kapitalistischen Landwirtschaft einseitig das Niveau der intensiven Wirtschaft zu einem Problem geworden ist — weil der Prozeß der Intensivwirtschaftsförderung vorgerückt ist. —, und dies ist das Thema der auf die Intensivwirtschaft bezüglichen Anschauungen geworden. Im Sozialismus ist dagegen der Prozeß der Intensivwirtschaftsförderung das Hauptproblem. In früheren Zeiten war einseitig nur dies der Inhalt des Intensivwirtschaftsbegriffes. In unseren Tagen dagegen — als der Prozeß der Intensivwirtschaftsförderung geschichtlich vorgerückt ist — tritt das Niveau der Intensivwirtschaft, mit anderem Wort die Gestaltung des Verhältnisses der Aufwendung und des Ertrages in den Vordergrund.

In der Abhandlung werden die Charakterzüge der Intensivwirtschaftsförderung in der Landwirtschaft ausführlich analysiert und die folgenden Gesetzmäßigkeiten festgestellt. Im Laufe der Entwicklung ist die Vorrückung der Intensivwirtschaftsförderung notgedrungen. Der Unterschied in der intensiven Form der Vermehrung hat aber weder in bezug auf die Quantität des Ertragsüberschusses, noch auf die Wirksamkeit der nachträglichen Investitionen absolute Geltung. Auch hat es kein absolutes Maß, welcher Produktionsfaktor den größten Ertragsüberschuß bzw. die größte Wirksamkeit zu bringen vermag.

Der Begriff Intensivwirtschaft wird im Aufsatz folgenderweise definiert: Verhältnis des Bodens bzw. der Pflanzen oder des Viehbestandes, der verwendeten lebenden oder objektivierten Arbeit sowie des erzielten Ertrages zueinander in einem Produktionsverlauf. Die Kategorie Intensivwirtschaft läßt sich also ins allgemeine System der wirtschaftlichen Begriffe nicht eindeutig einordnen. Sie ist dagegen eine solche mehrdimensionale Kategorie der landwirtschaftlichen Produktion, die sich an die Rolle des Bodens als eines grundlegenden Faktors sowohl im Zusammenhang mit den Verwendung als auch mit den Erträgen anschließt. Sie ist nicht als Ziel der Wirtschaft und auch nicht als deren Mittel zu betrachten. Sie ist aber auf diese beiden von Einfluß. Die intensive oder extensive Eigenschaft der landwirtschaftlichen Produktion ist also auf einen gegebenen Produktionsprozeß zu beziehen; sie ist etwa ein Ausdruck in der Art, wie Dichte, Spannung bzw. Stromkraft.

Als Schlußfolgerung wird festgestellt, daß die Intensivität und die Extensivität keine Wertkategorien, sondern Eigenschaften sind; sie sind keine unmittelbaren Indexe des Erfolges und der Wirksamkeit der Produktion; sie sind für ihre — sich geschichtlich verändernden — Bedingungen kennzeichnend. Folglich können die intensive und die extensive Wirtschaft gleichfalls erfolgreich oder weniger erfolgreich sein; mit anderen Worten können sie ein niedrigeres oder ein höheres Niveau erreichen. Geschichtlich schreitet der Prozeß der Intensivwirtschaftsförderung gesetzmäßig vorwärts.